

Jednotlivec a universum ve Schleiermacherových promluvách *O náboženství*

Olga Navrátilová

Zusammenfassung: Der Einzelne und das Universum in Schleiermachers Reden *Über die Religion*. Obwohl der Einzelne als ein selbstständiges Thema Schleiermachers Aufmerksamkeit erst in den *Monologen* gewinnt, will dieser Artikel zeigen, dass für die Frage von Schleiermachers Verständnis mit Blick auf den Einzelnen schon die *Reden* grundlegend sind. Es wird behauptet, dass das Verhältnis des Menschen zum Universum, das sich in der Religion äußert, für die Konstitution der Individualität wesentlich ist. Die religiöse Erfahrung, die als eine Erfahrung der Einheit des Einzelnen und des Ganzen begriffen wird, erschließt dem Menschen sein Angewiesensein auf das Universum, das jede begrenzte Individualität überschreitet und das sich zugleich in einer unendlichen Reihe immer neuer individueller Gestaltungen zeigt. So ist das Universum die Quelle jedes Einzelnen, der nie isoliert von seinem Verhältnis zum Ganzen gedacht werden kann. Der Einzelne kann deshalb nur von seinem Verhältnis zum Universum aus recht verstanden werden. In diesem Sinne ist die religiöse Erfahrung die ursprünglichste menschliche Erfahrung mit sich selbst wie mit der Welt und als solche auch die Bedingung einer angemessenen Ethik und Philosophie.

1. Jednotlivec jako ústřední předmět Schleiermacherova zájmu

Zaměření pozornosti na jednotlivce je jedním ze základních znaků moderní západní kultury, a to ve všech jejích složkách. Oproti předchozím dobám tak dochází k posunu v pojmání jednotlivce např. v literatuře, právu, politické filosofii či pedagogice.¹ V oblasti teologie na tyto změny, které se výraznějším způsobem projeví v oblasti náboženské již v reformaci, reaguje novým promyšlením základních teologických témat F. D. E. Schleiermacher. Jednotlivec a jeho zkušenost hrají ve Schleiermacherově teologickém rozvrhu zásadní roli.

Zatímco hlavním zájmem promluv *O náboženství ke vzdělavcům mezi jeho utrhači* (1799) je snaha o znovuoživení absolutna, neuchopitelného

¹ K interpretaci tohoto procesu viz např. důkladnou monografii Charlese Taylora *Sources of the Self – Making of Modern Identity* (Cambridge, Massachusetts, 1989).

ani etikou, ani metafyzikou, jakožto předmětu, který je vlastní náboženství, jednotlivec se pro Schleiermachera stává výslovným tématem až v *Monologích* (1800). V nich je jednotlivec základní etickou kategorií. Etickým ideálem není člověk, který jedná podle jediného neměnného základního principu, jemuž podřizuje všechnu rozmanitost své vlastní osoby i situací, v nichž jedná, ale člověk, který jedinečným a tvůrčím způsobem uskutečňuje lidství a toto jedinečné ztvárnění lidství také respektuje v druhých. Transcendentální všeobecný subjekt Kantův je zde Schleiermacherem individualizován v „já“ jednotlivce, jehož svoboda je plně realizována ne ve všeobecnosti kategorického imperativu, ale teprve v rozvoji vlastní jedinečnosti a osobitosti.²

Podle Ulricha Bartha³ obsahuje princip individuace, který Schleiermacher v *Monologích* s ohledem na pojem jednotlivce rozvíjí, tyto strukturní momenty: spinozistický agregační model, podle něž je každá jednotlivina i každý jednotlivec jedinečnou kombinací daných prvků;⁴ pojem svobody jakožto sebeutváření (Selbstbildung), který vede k pojmání jednotlivce ne jako toho, jehož individualita je předem dána, nýbrž jako toho, kdo sám sebe jedinečným způsobem svobodně utváří; metafyzické upřednostnění ducha před přírodou, v jehož důsledku je svět, který poskytuje „materiál“ pro sebeutváření jednotlivce, chápán jako produkt vzájemné interakce jednotlivců, jako znázornění (Darstellung) ducha.

Již v *Promluvách* je nicméně pojem jednotlivce pojmem klíčovým a i v nich by se daly najít, i když nerozvinutě, náznaky všech těchto strukturních momentů. Ovšem nikoli v kontextu otázek etických, nýbrž v kontextu otázky po oprávněnosti náboženského přístupu k absolutnu. Náboženství není podle Schleiermachera vědecky založenou metafyzikou či na jednotlivci nezávislým systémem dogmat, ale pramení z náboženské zkušenosti jednotlivce, která je vždy jedinečná, neopakovatelná a ve své podstatě nikdy ne plně vyslovitelná. Skrze tuto zkušenost jednotlivec uchopuje sebe ve vztahu k absolutnu a absolutno je jednotlivci přístupné pouze v této zkušenosti. Tento vztah je, jak bude dále ukázáno, podmínkou

² Barth, Ulrich: Das Individualitätskonzept der ‚Monologen‘. In: *Aufgeklärter Protestantismus*. Tübingen, 2004, s. 300n.

³ Tamtéž, s. 322.

⁴ Toto pojetí individuality vidí jako směrodatné pro celé Schleiermacherovo dílo M. Schröder: „Individualita je tak Schleiermacherem vždy pojímána jako dějinně určená veličina, tím že se jak jednotlivý člověk, tak i kolektivní individua neztrácejí v naddějinně-identických popisech struktur, nýbrž reprezentují specifický výskyt této všeobecné struktury jakožto pokaždé nezaměnitelné dějinné konstelace strukturně-identických znaků“ (Schröder, Markus: *Die kritische Identität des neuzeitlichen Christentums – Schleiermachers Wesensbestimmung der christlichen Religion*. Tübingen, 1996, s. 174).

pro pravdivé sebeporozumění člověka v jeho individualitě i v jeho závislosti a propojenosti s celkem, a tak i základem pro metafyziku a etiku, která chce být skutečně práva svému předmětu.

Teprve vztah k absolutnu umožňuje podle Schleiermachersa jednotlivci plně uchopit a zároveň překročit jeho individualitu. Vyjasnění toho, jak Schleiermacher pojímá tento vztah ve svých *Promluvách* a jak je ve světle tohoto vztahu nahlížen jednotlivce a proměňována podoba náboženství, filosofie a etiky, bude hlavním tématem tohoto článku. Těžiště přitom bude spočívat v interpretaci *Promluvy druhé (O podstatě náboženství)*, která je pro tuto otázku klíčová. Budu vycházet z prvního vydání Schleiermacherových *Promluv* z roku 1799.

Jak známo, nejsou Schleiermacherovy *Promluvy* žádným systematickým filosofickým či teologickým traktátem. Ten, kdo je plně uchvácen Universem, chce nyní sdílet svoji zkušenost: „*Jak by si měl právě působení Univerza, které se mu jeví jako to, co je největší a čemu nelze odolat, podržet pro sebe?*“ Nejvhodnější formou pro takové sdělení je poetická řeč: „*Patří se na to nejvyšší, čeho může jazyk dosáhnout, vynaložit také celou plnost a nádheru lidské řeči. ... Proto je také nemožné vyslovit a sdílet náboženství jinak než řečnický.*“⁵ Taková řeč by měla posluchače/čtenáře přivést k jeho vlastní zkušenosti s Universem, k tichému obdivu a sebeodevzdání, nikoli k psaní článků pro teologické časopisy. Klást Schleiermacherovu textu plnému poetických obrazů otázku systematického rázu a očekávat jasné odpovědi je tedy počin, který tomuto textu ne zcela odpovídá. Nechť tuto výhradu má čtenář tohoto článku na paměti.

2. Jednotlivina

Otázka po jednotlivině je pro pojetí jednotlivce v *Promluvách* důležitá ze dvou důvodů. Struktura vztahu jednotliviny a celku odpovídá struktuře vztahu jednotlivce a Univerza. Vedle toho je to právě jednotlivina, která jednotlivci otevírá Universum. Oba důvody spolu úzce souvisejí. Vztažení jednotliviny k celku i její osamostatnění a vyčlenění z celku (což jsou dvě stránky téhož), tedy vlastní konstituce jednotliviny, je výsledkem činnosti ducha i charakteru zjevování se Univerza. Mluvit o jednotlivině a celku je možno až v kontextu světa jako podmínky veškerého smysluplného vztažování se člověka k sobě, svému okolí a Universu. Jednotlivina neexistuje

⁵ *Über die Religion – Reden an die Gebildeten unter ihren Verächtern*, Hamburg, 2004, s. 100n [181]. Údaj o straně v hranatých závorkách představuje odkazy na paginaci prvního vydání. Český překlad citací vychází většinou z pracovního překladu Jana Kranáta; v případech, kdy se odlišuje, jedná se o překlad vlastní.

nezávisle na světě člověka. Z povahy člověka jako konečné bytosti dále vyplývá, že se mu celek dává vždy perspektivně, omezeně. K Universu se člověk může vztahovat pouze skrze jednotlivinu, skrze její vztah k celku, a jednotlivina je způsob, jak se Universum člověku dává.

Podle *První promluvy* je každé určité jsoucno (kámen stejně jako lidská duše) konstituováno dvěma opačnými pohyby, prasilami: přitažlivostí a odpudivostí.⁶ Skrze tyto síly uchovává každé jsoucno integritu sebe samého, činí sebe centrem všech vztahů a zároveň se vztahuje k celku. Je i není tímto celkem, odlišuje se od svého okolí a zároveň se s ním spojuje. Skrze tyto pohyby získává svoji samostatnost, jedinečnost i svůj obsah.

Přiměřeně tomu je jednotlivina uchopena také ve *Třetí promluvě*. Aby byla jednotlivina skutečně pojímána jako jednotlivina, musí na ni být pohlíženo jako na část celku, tj. zároveň v její samostatnosti i v jejím spojení s Universem jako na „totalitu jejích účinků a vazeb. ... Abychom je náležitě vzali v potaz, musíme tuto věc pozorovat nikoli z nějakého bodu mimo ni, nýbrž z jejího vlastního středu a ze všech stran s ohledem na tento střed, tedy v jejím odlišeném bytí, v její bytnosti. Nahlížet na všechno jen z jediného hlediska je pravým opakem nahlížení jakékoli věci ze všech hledisek (nur ein Gesichtspunkt zu wissen für Alles, ist gerade das Gegenteil von dem Alle zu haben für jedes), je to nejlepší cesta, jak se Universu vzdálit a upadnout do bídné omezenosti.“⁷

Universum se, jak bylo řečeno, člověku dává, zjevuje, vždy skrze jednotlivinu – a to právě v její vztaženosti k celku. Celek pak není pouhou sumou jednotlivin, ale jednotou v mnohosti a mnohostí v jednotě. Universum není pro člověka přítomno jinak než v jednotlivině, zároveň ale tuto jednotlivinu překračuje, jsouc základem vši jednotlivosti a jednotou vši rozmanitosti.

Schleiermacher, pravděpodobně záměrně, nikde v *Promluvách* nepodává vymezení svého ústředního pojmu „Universum“. Universum je charakterizováno dvěma slovesy: zjevuje se a jedná. Ačkoli se Schleiermacher ve své apologii náboženství brání ztotožňování Universa s Bohem a náboženství s teismem (k podstatě náboženství nepatří nutně víra v Boha), používá pro vyjádření činnosti Universa právě tato dvě slovesa, která byla tradičně přisuzována Bohu. V obou případech je Universum vztaženo k jednotlivci a k jeho zkušenosti: vůči němu Universum jedná a jemu se zjevuje. Universum není možno uchopit v obecných pojmech, ale pouze v bezprostřední a neodvozené zkušenosti. Tato zkušenost je zá-

⁶ *Reden*, s. 3n [5nn].

⁷ *Reden*, s. 85 [152n].

kladem náboženství; v něm je uchopována a vyslovována – a to právě jako neuchopitelná a nevyslovitelná.

3. Zjevení Universa

Pro vztah člověka a Universa jsou určující dva základní pohyby. První pohyb vychází směrem od Universa a uchopuje člověka jako část celku, vidí v něm „stejně jako ve všem ostatním jednotlivém a konečném Nekonečno, jeho otisk a jeho znázornění.“⁸ Druhý klade do středu člověka a z tohoto úhlu pohlíží na Universum; člověk je chápán jako „průsečík všech vztahů, jako podmínka všeho bytí a příčina všeho dění“.⁹ Pojetí vztahu člověka a Universa, které vychází z prvního pohybu, je určující pro náboženství; pojetí, které vychází z pohybu druhého, pro metafyziku a morálku. Tato pojetí se, jak bude dále ukázáno, doplňují, aniž by však mohla být směřována, pokud si jak náboženství, tak metafyzika a morálka mají uchovat svoji svébytnost.

Jednotlivec se jako konečná bytost nemůže k Universu vztahovat na základě ničeho jiného než zjevení, jehož je příjemcem. Universum se jednotlivci zjevuje. Také tento základní teologický pojem používá Schleiermacher, aniž by jej vzdělanému opovrhovateli náboženství blíže vysvětlil. Přesto však již volba tohoto termínu napovídá mnohé o Schleiermacherově porozumění náboženství a vztahu člověka a Universa v *Promluvách*. Podívejme se, co v sobě tento pojem implicitně obsahuje. Universum i jednotlivec se stávají zároveň subjektem a objektem zjevení, které je nicméně zároveň podmíněno jednotou obou – bez této základní jednoty by k žádnému zjevení dojít nemohlo. Universum je jednotlivci ve zjevení představeno zároveň jako jednající subjekt (Universum se zjevuje) i jako předmět zjevení (Universum činí sebe předmětem zjevení). Jednotlivec vidí sebe v ději zjevení jako přijímající subjekt, na nějž předmět tohoto zjevení působí a činí tak člověka předmětem tohoto svého působení. Člověku se tedy ukazuje, že to, co je mu ve zjevení dáno jako předmět, nemůže být právě vůbec pojmáno jako předmět, nýbrž jako to, co je původní a nepodmíněné. Toto je struktura každého dávání se, každého zjevování, která je vlastní člověku jako konečnému smyslovému tvorů odkázanému na receptivitu. Tak může být za každým jednotlivým předmětem, který je člověku dán skrze smysly a který je skrze rozvažování určen jakožto předmět, zakoušeno zároveň nekonečno a nepodmíněno, které působí

⁸ *Reden*, s. 29 [51].

⁹ Tamtéž.

bezprostředně a jehož jsou přijímající člověk, stejně jako předmět jeho smyslového vnímání pouhou podmíněnou částí. Bez této nepodmíněné jednoty by člověku nemohl být žádný předmět dán.

Zjevování universa se děje v každém okamžiku. V každém novém jednotlivém jsoucnu, které se člověku ukazuje, či jednotlivé události, kterou člověk zažívá, se zároveň dává vždy i celek: „*Universum je v nepřetržité činnosti a každým okamžikem se nám zjevuje. Každá forma, kterou vytváří, každá podstata, již podle plnosti života dává oddělenou existenci, každá událost, kterou vydává ze svého bohatého a stále plodného lůna, představuje jeho jednání vůči nám. A přijímat všechno jednotlivé jako část celku, všechno omezené jako znázornění nekonečna, to je náboženství.*“¹⁰ Universum je tedy nepodmíněnou jednotou, která se rozvíjí v nekonečné řadě určených jednotlivých jsoucenců a která se zjevuje vždy s těmito jsoucnými. Je podmínkou všeho dávání. Tak je nám také v každém smyslovém názoru zároveň dán i celek; proto se také může stát cokoli médiem názoru Universa, symbolem Universa. Zjevení ukazuje člověku jeho podmíněnost a odkázanost na celek. Zjevení musí být bezprostřední, neboť každé zprostředkování, které přichází s reflexí, znamená omezení, zničení původní jednoty a rozložení v subjekt a objekt. Bez této bezprostřední a zakládající zkušenosti s celkem by ani reflexe nebyla možná.

Zkušenost této jednoty je díky její povaze neuchopitelná a jako předmět našeho vědomí se ukazuje v odvozené podobě názoru a pocitu.¹¹ Pocit i názor jsou výsledkem rozpadu oné původní jednoty a předpokládají vedle pasivity lidské mysli odkázané na smyslovost a na zjevení Universa i její aktivitu, kterou tvoří obrazy objektu dané v názoru i vztah vůči sobě samému daný v pocitu. Názor Universa, který je na rozdíl od pozdějších přepracovaných vydání Schleiermacherových *Promluv* ve vydání prvním spíše než pocit východiskem pro vysvětlení podstaty náboženství, je tedy výsledkem jednání Universa i činnosti člověka. Přesto je však aktivita Universa, jak již bylo výše řečeno, předcházející a bezprostřední: „*Každý názor je vyvolán působením nazíraného na nazírajícího, původním a nezávislým jednáním nazíraného, které pak nazírající podle své přirozenosti zachycuje, shrnuje a chápe. ... To, co nazíráte a vnímáte, není přirozenost věcí, nýbrž jejich jednání vůči vám.*“¹²

Každému názoru leží v základu nové, neodvoditelné jednání Universa vůči člověku. Proto se Universum zjevuje pouze skrze jednotlivinu, a to v její dvojité struktuře obou pohybů, o nichž jsme výše pojednali. Každý

¹⁰ *Reden*, s. 32 [56].

¹¹ *Reden*, s. 40n [72].

¹² *Reden*, s. 31n [56].

nový úhel pohledu na Universum se představuje jako jednotlivina. Konečnému člověku může být Universum dáno vždy pouze perspektivně; Universum je pro konečného člověka nekonečným zdrojem nových perspektiv. Tak se Universum zjevuje člověku jako nevyčerpatelný pramen vši rozmanitosti, která však může existovat pouze v jednotě. Učinit z těchto navzájem nepřevoditelných jednotlivých pohledů, v nichž se člověku v náboženství dává celek Universa, systém, znamená nebýt práv této původní zkušenosti. Tak je totiž zrušeno bezprostřední navázání jednotliviny na celek, což vede k jejímu zničení – právě v systému totiž ztrácí svoji samostatnost a jedinečnost.¹³

Konkrétní podoba názoru Universa je, jak již bylo řečeno, dána nejen působením Universa, ale je zároveň výsledkem činnosti naší mysli. Závisí na jedinečnosti nahlízejícího jedince a na situaci, v níž tento jedinec Universum nahlíží,¹⁴ a dále pak na jeho fantazii a na stupni vzdělání (Bildung) jak jeho, tak i kultury, v níž žije.¹⁵ Fantasie je „tím nejvyšším a nejpůvodnějším v člověku“.¹⁶ Již při pozorování přírody má fantasie své místo¹⁷ – o to více hraje roli při názoru Universa. Podílí se na tvůrčí moci Universa, vytváří člověku svět.¹⁸ Vzdělání vytváří schopnost spojovat chaotickou a neurčitou rozmanitost v organickou jednotu. Stupeň vzdělání člověka či kultury spoluurčuje, jak bude Universum nahlíženo: zda spíše jako prázdná jednota bez rozmanitosti, nebo jako mnohost bez jednoty, či jako jednota v mnohosti a mnohost v jednotě.¹⁹ Čím více jsou jednotlivci i celé lidstvo proměňováni skrze vzdělání, totiž tvořivou a svobodnou činnost ducha, tím komplexnější je jejich obraz Universa, které je pak chápáno jako organická jednota spojující rozmanitost. O to více je pak jejich názor Universa práv povaze jeho zjevující činnosti.

¹³ Reden, s. 32nn [56ff].

¹⁴ Reden, s. 134 [241], 142 [256] aj.

¹⁵ Reden, s. 70nn [126nn].

¹⁶ Reden, S. 72 [129], srov. také Reden, s. 78 [139].

¹⁷ Reden, s. 47 [84n].

¹⁸ Reden, s. 72 [129].

¹⁹ Reden, s. 70f [126nn].

4. Podmínky vědomého vztahu jednotlivce k Universu: lidstvo²⁰ a svět

Universum se může zjevovat jen člověku, který žije ve světě. Svět je vytvorem člověka; je to jeho fantasmie, nejpůvodnější mohutnost, která svět „vytváří“ (erschafft).²¹ O světě je možno mluvit teprve v souvislosti s duchem, „*prostor a hmota netvoří ještě svět*.“²² Svět je podmínkou všeho chápajícího nazírání a utváření, teprve ve světě ducha objevuje člověk Universum, jednotlivinu i celek, mnohost i jednotu. Pouze ten, kdo má svět, může také svůj svět v nazírání Universa překročit a od jeho omezených hranic vyhlížet (ačkoli nic víc než vyhlížet) směrem k nepodmíněnu a nekonečnu.²³ Svět je člověku otevírán teprve s pomocí jiného člověka: v druhém člověku si uvědomuje svoji vlastní tvůrčí povahu, která je v něm (i v každém jiném člověku) rozvíjena v jedinečnou manifestaci nekonečného lidstva/lidství i nekonečného Universa a která se mu představuje jako jeho svět.²⁴ Lidství odkrývá člověk v druhém člověku pouze skrze lásku, onu přitahující moc, která jej žene k tomu, aby v druhém hledal to, co jemu samotnému chybí a co vede k dokonalosti²⁵, a spojoval se s ním při současném respektování jeho odlišnosti. Svět je tak výsledkem vzájemné komunikace odlišných lidských jedinců, kteří současně vytvářejí jak společný, tak každý i svůj individuální svět.²⁶

²⁰ Překlad německého pojmu „*Menschheit*“ do češtiny je problematický. Může znamenat jak lidstvo, tak lidství. Zde je překládáno v závislosti na kontextu buď jako lidstvo, nebo jako lidství, ačkoli v každém případě je význam zužující.

²¹ *Reden*, s. 72 [129].

²² *Reden*, s. 46 [82].

²³ *Reden*, s. 58 [104].

²⁴ To, že je u Schleiermachera již v *Promluvách* chápána povaha člověka jakožto tvůrčí moc, které ze své svobody samu sebe rozvíjí, naznačují například následující místa: *Reden*, s. 29n [51n] (Svoboda jakožto přirozenost); *Reden*, s. 40 [71] (člověk jakožto svobodná, skrze vlastní sílu činná část Universa); *Reden*, s. 72 [129] (role fantasmie); *Reden*, s. 77f. [139] (duch člověka jako posvátná dílna universa) aj. Zkoumání lidské přirozenost se Schleiermacher věnuje o rok později v *Monologích*. V nich hraje tvůrčí svoboda, díky níž se jednotlivec organicky utváří a rozvíjí, pro určení přirozenosti člověka hlavní roli.

²⁵ *Reden*, s. 50 [89] Vgl. *Monologen*, Hamburg, 1978, s. 44nn [61nn]. Údaj o stranách v hranatých závorkách představuje odkazy na paginaci prvního vydání.

²⁶ Srov. *Monologen*, kap. I (Die Reflexion), s. 9nn [5nn].

To, že svět je založen teprve skrze intersubjektivitu a že jediné ve světě jako kulturním produktu má své místo i náboženství, nachází Schleiermacher vyjádřeno v mýtu o stvoření ženy z Gn 2, který je podle jeho slov příběhem každého z nás. V rajske zahradě žil člověk sám. Bůh k němu sice promlouval, ale člověk mu nerozuměl. Soužitím se zvířaty mu svět nevznikal. Teprve v ženě-pomocnici nachází člověk i svoje lidství, ve společenství s druhým člověkem se mu otevírá smysluplný svět. Tehdy také „*nabyl schopnosti slyšet Boží*

Ve druhém člověku objevuje člověk lidství/lidstvo, a tak jej nachází i sám v sobě. Co je ale lidstvo? Lidstvo je jednou z forem Universa, „znázorněním jedné jediné modifikace jeho elementů“. ²⁷ Podobně jako se Universum zjevuje jednotlivci v nekonečné řadě jednotlivin, zjevuje se lidstvo v nekonečné řadě jednotlivých lidí. Je to právě náboženství, které vede k přiměřenému pohledu na lidstvo ²⁸, neboť právě ono má přiměřené porozumění vztahu jednotlivce k celku. Správně rozumět lidstvu neznamena vykonstruovat si ideál člověka – to by byl pouhý prázdný obecný pojem, který by nebyl přiměřený skutečnosti – nýbrž v každém jednotlivém člověku vidět celé nekonečné lidstvo, které se ukazuje jen v jedinečnosti každého jednotlivce.

Tak jako je každá jednotlivina vytvářena ve své samostatnosti i svém vztahu k celku skrze dva protikladné pohyby, jak jsme se o nich zmínili výše, je také člověk ve svém lidství určen skrze pohyb mezi dvěma póly. V každém jednotlivci je jedinečným způsobem přítomen celek lidstva, jednotlivec je konstituován skrze vztah ke všem ostatním. ²⁹

Svět je produktem člověka, lidského ducha, Universum však nikoli. Náš svět to, co je nám dáno a co zakoušíme, spoluurčuje, nikoli však zakládá; také on je podmíněn a podléhá změnám. Pouze Universum je tím, co je nepodmíněné, co člověka i svět překračuje. Zjevení Universa jednotlivci je a zůstává bezprostřední a původní, ačkoli se toto zjevení může dít teprve ve světě. Lidstvo, jehož je náš svět výtvozem, „je pouze středním členem mezi jednotlivým a Jedním, zastávkou na cestě k nekonečnu. V člověku je nutno nalézt něco vyššího než jeho lidství, aby jej a jeho jev bylo možno bezprostředně vztáhnout k Universu. Veškeré náboženství dychtí okusit něco jiného a vyššího než lidství, aby se ve společenství s vyšším nechalo uchvátit.“ ³⁰ To, čemu se náboženství klaní a co uctívá, není pouhým výtvozem lidského ducha, ale tím, co lidskému duchu dává a uchovává život. ³¹

hlas a odpovídat mu. Ani nejvyšší svévole – přestoupení Božích zákonů – ho od nynějška nevyloučí ze styku s věčnou bytostí.“ Reden, s. 49f. [87nn].

²⁷ Reden, s. 58 [104].

²⁸ Reden, s. 50 [90].

²⁹ Reden, s. 53 [94nn].

³⁰ Reden, s. 58n [105].

³¹ K dalšímu vývoji Schleiermacherova pojetí světa srov. *Monology*, zvláště pak kap. I (Reflexe). Světem zde Schleiermacher nazývá „věčné společenství duchů, jejich vzájemné ovlivňování, jejich vzájemné vzdělávání, vysokou harmonii svobody“. Svět, který s druhými vytvářím, je svobodným produktem ducha: „Sebe mohu nahlížet pouze jako svobodu; co je nutné, není mé konání, je to jeho odraz, je to názor světa, který pomáhám vytvářet ve svatém společenství se všemi“ s. 17 [17–18]).

5. Jednotlivec v očích náboženství

Náboženství je určující pro sebeporozumění člověka, neboť mu přináší přiměřené chápání vztahu k sobě samému i k Universu. Ve vztahu k Universu jednotlivec nalézá základ své vlastní samostatné existence, zároveň však i svého překonání. Jednotlivec může existovat a uchovat si svoji identitu pouze ve dvojitém pohybu sebepotvrzení a sebetranscendence.

Pohled na jednotlivce v kontextu náboženství shrnuje Schleiermacher ve *Třetí promluvě*. Jednotlivec je v očích náboženství „dílem“³², „nástrojem“³³ a „pozorovatelem a obdivovatelem“³⁴ Universa. Universum se zjevuje na jednotlivci, skrze jednotlivce a jednotlivci.

Náboženství vidí jednotlivce jako toho, jehož Universum tvoří v jeho individualitě, která však může být určena jen s ohledem na celek se vši jeho rozmanitostí: *„Dobře víte, že způsob, jakým se každý jednotlivý prvek lidstva individuálně projeví, závisí na tom, nakolik je ostatními prvky omezován, nebo zůstaven sobě samému. Jedině tímto obecným sporem dospívá každý prvek určité individuální podoby a velikosti a tento spor je zase naopak udržován společenstvím jedinců a pohybem celku. A tak je každý jedinec a každá jednotlivá věc individuálně dílem Universa a jediné tak může náboženství chápat člověka.“*³⁵ Universum je „základem našeho určitého bytí“³⁶. Každý člověk je jedinečnou, neodvoditelnou manifestací Universa samého: *„Chtěl bych, abyste si uvědomili, nakolik jste i vy ve svém bytí a působení zároveň nástroji Universa.“*³⁷

Jednotlivec ale není pouze pasivním objektem tvůrčí činnosti Universa. Má svoji vlastní důstojnost, utváří sám sebe i svůj vlastní svět. Jedná jako autonomní bytost, jako *„svobodná, z vlastní síly jednající část celku“*.³⁸ Ve svém jednání a ve svém seberozvíjení zůstává však zároveň právě jen částí: jeho jednání je současně jednáním Universa, jeho seberozvíjení je současně seberozvíjením Universa.

Pokud člověk bere vážně naprostou podmíněnost každé části celkem, potom také vidí ve všem a ve všech jednání Universa. Tak je také lidstvo, lidský duch, jehož každý člověk nachází v sobě i ve světě, produktem nepřetržité činnosti Universa samého. *„Největší umělecké dílo je to, jehož*

³² Reden, s. 80 [143].

³³ Tamtéž.

³⁴ Reden, s. 79 [143].

³⁵ Reden, s. 79f. [143].

³⁶ Reden, s. 80 [143].

³⁷ Tamtéž.

³⁸ Reden, s. 40 [71].

*látkou je lidstvo a jež je bezprostředně tvořeno Universem.*³⁹ Proto je také lhostejno, jak člověk dospěje k názoru Universa – zda skrze pozorování sebe samého, nebo skrze nějaký prvek světa, nebo skrze umělecké dílo. Vždy se na jednotlivině či jednotlivci a spolu s nimi ukazuje celek.⁴⁰ V této souvislosti také není důležité, co člověk připisuje činnosti svého ducha a co tomu, co se mu nezávisle na jeho činnosti dává, neboť všechna činnost i všechno dávání jsou v posledku činností Universa, které je Jedním a Vším, tím, co je nepodmíněné a co vše ostatní podmiňuje, co však zároveň jedná jen skrze své části.

*„Universum si samo vzdělává své pozorovatele a obdivovatele.“*⁴¹ Skrze své části pozoruje Universum samo sebe, ačkoli nikdy ve své podstatě, nýbrž pouze ve svém jednání vůči těmto částem.⁴² Universum se zjevuje jednotlivci skrze to, že mu zároveň ukazuje jeho vlastní omezenost a podmíněnost jako jednotlivce. Tak je člověk současně konečný a nekonečný. Pouze tomu, kdo bere vážně svoji konečnost, může být zjevena i jeho nekonečnost. Skrze vědomí své omezenosti dospívá zároveň k vědomí své soupodstatnosti s celkem, v němž již nadále nerozlišuje mezi sebou samým a Universem. *„Vprostřed konečnosti se sjednotit s nekonečnem a stát se věčným v okamžiku, to je nesmrtelnost náboženství.“*⁴³ Pokus dosáhnout nekonečnosti z vlastních sil, skrze popírání vlastní konečnosti, vede ke ztrátě sebe samého. V náboženství *„vše směřuje k tomu, aby se jasně vyhraněné obrysy naší osobnosti rozšířily a pozvolna ztratily v nekonečnu, abychom se nazíráním Universa co možná nejvíce s Universem sjednotili.“*⁴⁴ Ti, kdo úzkostlivě lpí sami na sobě a na své individualitě, zapomínají na to, že jsou si sami sobě dáni jen skrze spojení s Universem. Nekonečnosti lze dosáhnout pouze skrze přijetí své vlastní smrtelnosti a omezenosti. Jejím popřením člověk nejenže nezíská nesmrtelnost, ale i jeho pozemský život je *„nadarmo sužovaný úzkostmi a mukami. Zkuste se přece vzdát svého života, z lásky k Universu. Snažte se už zde odstranit svou individualitu, abyste žili v Jednom a Všem. Snažte se být více než sebou samými, abyste přišli jen o málo, až přijdete o sebe.“*⁴⁵

³⁹ Reden, s. 96 [173].

⁴⁰ Reden, s. 92f. [166n].

⁴¹ Reden, s. 79 [143].

⁴² Reden, s. 31 [56].

⁴³ Reden, s. 74 [133].

⁴⁴ Reden, s. 73 [131].

⁴⁵ Reden, s. 73 [131n]. Srov. také Reden s. 162 [291n].

6. Náboženství, etika a metafyzika

Jak se Schleiermacherovo pojetí vztahu jednotlivce a Universa promítá do podoby a vzájemného vztahu tří oblastí lidského ducha, v nichž se člověk pokaždé jiným způsobem vztahuje k absolutnu, totiž náboženství, filosofie a etiky? Na jednu stranu se Schleiermacher brání tomu, aby byly tyto tři oblasti vzájemně směřovány a zaměřovány, na stranu druhou je však nelze oddělit zcela, neboť mají stejný předmět a látku, „*totiž Universum a vztah člověka k němu*“.⁴⁶ Ačkoli Schleiermacher toto rozlišení nikde nezmiňuje, mám za to, že aby mohl být vzájemný vztah náboženství, filosofie a etiky v *Promluvách* náležitě uchopen, je třeba rozlišovat mezi jejich pravou a nepravou podobou.

Jak již bylo řečeno, ve vztahu člověka a Universa existují dva pohyby. Ačkoli je nelze oddělit, je pohyb od Universa k jednotlivci pro vztah jednotlivce k Universu pohybem zakládajícím. Svůj výraz nachází v náboženství. Právě náboženství tak vychází od Universa a přijímá jednotlivce z jeho rukou. Zjevení Universa přivádí člověka k jasnému vědomí jeho vlastních hranic a současně k otevřenosti pro vždy nově se dávající Nekonečno.

Ústřední role, kterou Schleiermacher přikládá ve svých *Promluvách* jednotlivci, určuje také jeho pojetí náboženství. To je ze své podstaty vždy individualizované. Jediný legitimní základ má ve zkušenosti jednotlivce, a má proto tolik podob, kolik je jednotlivců.⁴⁷ Vzhledem k tomu, že již ve svém pojmu obsahuje rozmanitost, brání tomu, aby mohly být tyto jednotlivé podoby náboženství zabsolutizovány.

Nemůže-li být tedy žádná jednotlivá podoba náboženství zabsolutizována, je vůbec možné mluvit o rozdílu mezi pravým a nepravým náboženstvím? Jak lze soudit hlavně z *Páté promluvy*, je skutečné jen takové náboženství, které vyjadřuje radikální odkázanost jednotlivce na Universum, jakkoli může toto vyjádření nabýt nejrůznější podoby. Jednotlivec je jakožto jednotlivec myslitelný pouze ve vztahu k Universu a náboženství mu tuto jeho povahu ukazuje. Právě náboženství pak není ve Schleiermacherových očích lidským výmyslem, a už vůbec ne snahou dosáhnout z vlastních sil Nekonečna, nýbrž je více či méně adekvátní reakcí každého jednotlivce na zjevení Universa, na zjevení toho, co nebo kdo jednotlivce zakládá a podmiňuje, co nebo kdo jednotlivci zároveň ukazuje v jeho konečnosti nekonečnost a v nekonečnosti jeho konečnost. Nepravé je to náboženství, které zapomíná na svůj zdroj, a aby vůbec získalo nějaký

⁴⁶ *Reden*, s. 24 [41].

⁴⁷ Schleiermacher se však snaží zároveň ukázat, že k podstatě náboženství patří i pohyb ke sdílení a společenství. Srov. hlavně *Čtvrtou promluvu*.

obsah, musí si jej vypůjčovat z morálky a filosofie. Toto nepravé náboženství není ničím jiným než směsicí „*různých mínění o nejvyšší bytosti nebo o světě a mnoha příkázání pro lidský život*“.⁴⁸

Druhým pohybem je vztah člověka a Universa určován z pozice člověka. Celé Universum je vztahováno k člověku a uchopováno z jeho úhlu pohledu. Tímto způsobem se na člověka a Universum dívají metafyzika a morálka. V případech, kdy zapomínají na odkázanost člověka na zjevení Universa a přenášejí jeho omezenost a omezenost jeho úhlu pohledu na celek, jak se tomu v běžné pěstované metafyzice a morálce děje, se dostávají do slepé uličky a ztrácejí obojí, co tvoří jejich předmět, totiž jak člověka, tak Universum.

Zásadní chybou běžné metafyziky a morálky je, že oddělují člověka od Universa a ze svých vlastních sil se snaží dosáhnout Nekonečna. To se jim ovšem bez náboženství, tedy oné základní otevřenosti pro to, co člověka přesahuje a podmiňuje, nemůže zdařit. Oběma, filosofii i etice, chybí „*pocit Nekonečna*“.⁴⁹ Ztrácejí se v obecných formách a pojmech, které však jsou, jakožto prázdné formy a prázdné pojmy, vždy výtvozem člověka a nejsou přiměřené jednotlivosti, skrze niž se Universum zjevuje. Tato etika a filosofie mylně rozumí povaze člověka i povaze jeho vztahu k Universu.

Úkolem etiky je v první řadě utvářet jednotlivce, rozvíjet v něm jedinečným způsobem jeho lidství. Tomuto úkolu však nemůže nikdy dostat, když si vytváří smyšlený ideál člověka, pouhý prázdný pojem, a tomuto ideálu se snaží každého člověka přizpůsobit⁵⁰, nebo když míní, že může jednu normu použít na všechny situace.⁵¹ Tím totiž ztrácí živého a skutečného člověka v jeho rozmanitosti a jedinečnosti.

Úkolem metafyziky je pojmově uchopovat skutečnost. Bez otevřenosti pro Nekonečno, které se bezprostředně dává jako pramen vždy nových perspektiv, však není skutečnosti práva. Přináší tak pouze „*namísto systému klam a namísto myšlenek prázdná slova*“.⁵² Špatná metafyzika zůstává omezena na konečnost a uzavírá se sama v sebe, jak se ukazuje na její nejvyšší podobě, totiž idealismu. Idealismus „*Universum ničí, ačkoli to vypadá, že ho tvoří, snižuje ho na pouhou alegorii, na nicotný přelud naší omezenosti*“.⁵³

⁴⁸ Reden, s. 25 [44].

⁴⁹ Reden, s. 30 [53n].

⁵⁰ Tamtéž, srov. také Reden, s. 50n [90n].

⁵¹ Srov. *Monologen*, s. 29 [38].

⁵² Reden, s. 30f. [53n]

⁵³ Reden, s. 31 [54].

Jak by tedy mohly pravá etika a pravá filosofie vypadat? To lze v *Promluvách* vyčíst pouze z náznaků. Je však možno soudit, že pouze ta filosofie a ta etika mohou být pravdivé, jež neztrácejí ze svého zřetele jednotlivce a jednotlivinu, ale jsou zároveň vždy pevně zakotveny v celku, a které nezapomínají, že člověku se dává Nekonečno pouze skrze radikaltu konečnosti. Vše ostatní by byl sebeklam. Pouze pokud etika nestaví člověka proti náboženství, nýbrž jej v jeho jedinečnosti přijímá „z rukou náboženství jako část Universa, jako cosi svatého“⁵⁴, může být pravou etikou. Pouze pokud filosofie udržuje své systémy otevřené a je připravena na vše pohlížet vždy z nových perspektiv, zároveň však neztrácí ze zřetele to Jediné, Veškeré a Nekonečné, které se v bezprostřední zkušenosti náboženství zjevuje jako transcendentní základ všeho jsoucího, může být pravou filosofií. Filosofie „pozvedá člověka k pojmu vzájemného působení mezi ním a světem a učí ho poznávat sebe sama nejen jako tvora, nýbrž zároveň jako stvořitele;“⁵⁵ pravá filosofie může vést člověka, aniž by toto vše popřela, vždy pouze zpět k Universu, v němž mají vše tvoření i stvoření, člověk a jeho svět svůj základ a svůj zdroj.

Pro určení vzájemného vztahu náboženství, filosofie a etiky lze tedy shrnout: Skrze náboženství, které nezapomnělo na to, že má svůj zdroj ve zjevení Universa jednotlivci, se člověku ukazuje jeho podmíněnost a odkázanost na to, co jej přesahuje a zakládá. Pravá filosofie a pravá etika odrážejí tuto základní zkušenost člověka s Universem. To vede k tomu, že jsou schopny náležitě uchopit svůj předmět a zároveň poznat svoje hranice. Naproti tomu náboženství, filosofie a etika, které se odřízly od této základní zkušenosti, svůj předmět ztrácejí a jejich hranice splývají. Náboženství se rozpadá ve směs prázdny metafyziky a morálky, metafyzika a morálka se proměňují v prométheovskou hybris.⁵⁶

7. Závěr

Jak bylo řečeno v úvodu tohoto článku, jednotlivec se pro Schleiermachera stává ústředním bodem úvah až rok po zveřejnění *Promluv*, v *Monolozích* z roku 1800. V nich je hlavním tématem lidská svoboda, ve které jednotlivec tvůrčím a autentickým způsobem rozvíjí svoje lidství. Přesto mám za to, že úplnou představu o tom, jak raný Schleiermacher pojímá jednotlivce, není možno získat, aniž by byly brány v potaz také *Promluvy*.

⁵⁴ *Reden*, s. 95 [171].

⁵⁵ Tamtéž.

⁵⁶ *Srov. Reden*, s. 30 [53].

Jak jsme viděli, není pro Schleiermachera možno myslet jednotlivce bez vztahu k absolutnu a absolutno není pro nás uchopitelné jinak než v jeho vztahu k jednotlivci. V náboženské zkušenosti zakouším jak jedinečnost své existence, v níž se osobitým způsobem manifestuje *Universum*, tak i svoji naprostou odkázanost, podmíněnost, konečnost. Bez této vlastní zkušenosti nemohu adekvátně pojmut ani sebe, ani druhé, ani cokoli jiného. Filosofie a etika, které ve svém základu nemají tuto náboženskou zkušenost, se zvrhávají v prázdná slova, kterým neodpovídá nic skutečného. To však neznamená, že by Schleiermacher očekával, že podmínkou pro adekvátní pěstování filosofie a etiky by byla příslušnost k některému náboženskému společenství – chce pouze vzdělané opovrhovatele náboženství přivést zpět ke kořenům jejich vlastní zkušenosti se sebou i se světem. Vyjádření této zkušenosti nemusí být omezeno na vyjadřovací formy, které poskytují tradiční náboženství – a i v jejich rámci získává vždy s každým jednotlivcem osobitou podobu.

Schleiermacherovi by bylo možno jistě vytknout, že ve svých úvahách jednostranně zdůrazňuje jedinečnost, neodvoditelnost a bezprostřednost lidské zkušenosti se sebou a s celkem, aniž by zároveň ve stejné míře věnoval pozornost tomu, jak je tato zkušenost spolupodmíněna objektivními strukturami vzniklými z lidské intersubjektivitě (ačkoli, jak jsme viděli výše převážně v oddíle pojednávajícím o světě a lidstvu, je si Schleiermacher této spolupodmíněnosti vědom). S tím úzce souvisí v *Promluvách* neřešená otázka, jakým způsobem je v posledku jednotlivina konstituována v našem vědomí a nakolik je nutně zprostředkována obecnými pojmy. Jak již ovšem bylo řečeno v úvodu, není cílem *Promluvy* být filosofickým pojednáním, řešícím epistemologické otázky, ale být takovou reflexí na náboženskou zkušenost, podle Schleiermachera přítomnou ve vší naší zkušenosti se světem, která není vyjádřitelná jinak než pomocí metafor a básnického jazyka a která není nikdy plně převoditelná do jazyka filosofie i do otázek filosofie kladených.